

معرفی کتاب

زبان فارسی، زبان ملی همه مردمان ایران زمین

مروری بر کتاب «تاریخ زبان فارسی»

تألیف: پرویز ناتل خانلری

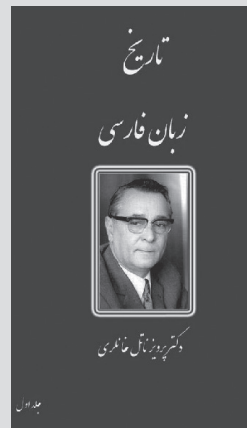

محمدتیموری*

مطالعه و بررسی تاریخی زبان فارسی، همواره مورد علاقه شرق‌شناسان و زبان‌شناسان بوده است. ایران به عنوان کشوری کهن، پس از مهاجرت اقوام آریایی به فلات ایران و آمیختن با بومیان این منطقه، تمدنی شگرف و تاریخی پرفراز و نشیب برای این منطقه رقم زد. زبان فارسی و گویش‌های ایرانی که امروزه در سراسر جغرافیای ایران بزرگ، بدان تلکم می‌شود، بازمانده‌ی همان زبان ایرانی باستان است، که فرزند شاخه‌ی زبان هندو ایرانی بوده و آن نیز فرزند زبان هندو اروپایی مادر است.

برای مطالعه‌ی زبان فارسی، کتاب‌های بسیاری نوشته شده است از آن جمله می‌توان به: «زبان‌های ایرانی» اثر یوسف ارناسکی، «فرهنگ شاهنامه فردوسی» اثر فریتس وُلف، «حماسه ملی ایرانیان» نوشته تئودور نولدکه، «تاریخ ادبیات ایران» اثر یان ریپکا، «تکوین زبان فارسی» اثر علی اشرف صادقی، «تاریخ زبان فارسی» اثر محسن ابوالقاسمی و «آشنایی با تاریخ زبان‌های ایرانی» اثر کوروش صفوی اشاره کرد. این مقاله در نظر دارد به معرفی یکی از کتاب‌های حوزه‌ی تاریخ و ساختار تاریخی زبان فارسی بپردازد که به عنوان منبع معتبری برای تمامی نویسندگان ایرانی پس از خود قرار گرفته است. ناگفته پیداست امروزه مطالعه زبان‌ها به عنوان یک علم رو به رشد، در حیطه‌ی زبان‌شناسی صورت می‌گیرد و مانند سایر علوم، فرضیات و نظریات روند تغییر و یا تکامل را می‌پیماید. همچنین مقوله‌هایی مانند ادبیات، تاریخ، فرهنگ مردم و سایر مسائل مربوط به زندگی اجتماعی نیز در شناسایی زبان‌ها نقش بسزایی دارند.

معرفی نویسنده کتاب: پرویز ناتل خانلری در اسفند ۱۲۹۲ در تهران متولد شد. پس از اتمام دوره ابتدایی و متوسطه، وارد دانشکده ادبیات دانشگاه تهران شده و پس از اخذ مدرک لیسانس در رشته زبان و ادب فارسی، به استخدام وزارت فرهنگ کشور درآمد. در ابتدای ورود به وزارت فرهنگ،

*کارشناس ارشد
کتابداری

مأمور به تدریس در یکی از دبیرستان‌های شهر رشت شده، اما پس از مدت کوتاهی به تهران بازگشت و به تدریس ادبیات در دبیرستان‌های تهران مشغول شد. وی ضمن تدریس ادبیات، تحصیل در مقطع دکترای زبان و ادبیات فارسی را پی گرفت و در سال ۱۳۲۲ به دریافت درجه دکترای از دانشگاه تهران نائل آمد. وی از شهریور ۱۳۴۱ تا بهمن ۱۳۴۲ وزیر فرهنگ ایران بود. از اقدامات مهم وی می‌توان به مشارکت در تأسیس بنیاد فرهنگ ایران در سال ۱۳۴۴ و همچنین راه‌اندازی و انتشار «مجله سخن» در سال‌های ۱۳۲۲ تا ۱۳۵۷ اشاره کرد. مجله‌ای با شیوه‌ای نو که تا قبل از آن جایش در میان مطبوعات ایران خالی بود.

دکتر خانلری پس از سال‌ها خدمت و تلاش در عرصه گسترش علوم ادبی و زبان‌شناسی، سرانجام در شهریور ماه ۱۳۶۹ چشم از جهان فرو بست. علاوه بر استادانی که در مکتب دکتر خانلری تربیت یافته‌اند، از وی آثار قلمی متعددی در حوزه‌های تألیف، ترجمه و تصحیح برجای مانده است که در این جا به معرفی برخی از آثار وی در زمینه زبان‌شناسی بسنده می‌کنیم: ترجمه کتاب «مخارج الحروف» تألیف ابن سینا (۱۳۳۳ش)، گردآوری مجموعه مقالات با عنوان «زبان-شناسی و زبان فارسی» (۱۳۴۳ش)، تألیف کتاب سه جلدی «تاریخ زبان فارسی» (۱۳۴۸ش)، تألیف کتاب «دستور زبان فارسی» که نخستین دستور زبان فارسی بر پایه‌ی زبان‌شناسی است. (۱۳۵۱ش) و ...

اهمیت و ضرورت وجود کتاب تاریخ زبان فارسی

تاریخ زبان یکی از شاخه‌های علم زبان‌شناسی است. دانشمندان پیشین که با زبان و قواعد آن سر و کار داشته‌اند گمان می‌بردند که زبان همیشه صورت واحدی دارد و تحولی در آن راه نمی‌یابد. این فرضیه، با مطالعاتی که در اواخر قرن ۱۸ و اوایل قرن ۱۹ از جانب دانشمندان مغرب زمین انجام گرفت، دچار تحول و دگرگونی شد. مقایسه و تطبیق زبان‌های مختلف که با هم قرابتی داشتند، زبان‌شناسی تطبیقی را به وجود آورد و سنجش صورت‌های گوناگون یک زبان در طی تاریخ، موجب پیدایش زبان‌شناسی تاریخی شد. اکنون مسلم است که زبان امری ثابت نیست و در طی زمان، تحول و تغییر می‌پذیرد. بدیهی است که مطالعه‌ی تاریخ زبان، باید مبتنی بر اسناد و مدارک باشد و اسناد و مدارک یک زبان را می‌توان در گستره‌ی پراکندگی آن، تنوع گویش‌ها و لهجه‌های آن و همچنین در آثاری مکتوبی که به آن زبان خلق شده‌اند، جستجو کرد.

بنابراین یکی از زبان‌هایی که برای این بررسی‌های تاریخی آمادگی تمام را دارد، زبان فارسی یا به مفهوم وسیع‌تر «خانواده زبان‌های ایرانی» است، زیرا که از قدیمی‌ترین دروه‌های تاریخ تا امروز، این زبان‌ها وسیله ارتباط اجتماعی و فکری و ذوقی ملتی متمدن بوده و از این زبان‌ها اسناد و آثار مکتوب در دست است که به کار تطبیق و مقایسه می‌آید و نکات ارزشمندی درباره قوانین تحول این دسته از زبان‌های ایرانی در بازه‌ی زمانی طولانی روشن می‌کند. اهمیت مطالعه تاریخ زبان‌های ایرانی تا آن حد است که به واسطه آن، می‌توان قواعدی برای مطالعه مراحل تحول زبان‌های دیگر یافت. از روی آثاری که موجود است سه مرحله در سیر تاریخی زبان‌های ایرانی

قائل شده اند که مرحله «باستان»، «میانه» و «جدید» خوانده می شود.

معرفی کتاب: مطالب این کتاب در سه مجلد تنظیم شده است، که ما در این مقاله به تفکیک به معرفی مطالب این سه مجلد خواهیم پرداخت: جلد اول: که شامل چهار باب است؛ باب اول: که به ذکر اصول و کلیاتی اختصاص یافته است که دانستن آن ها برای فهم مطالبی که در باب های بعد آمده، ضروری می باشد. ابتدا به تعریفی از زبان، گفتار، واحدهای صوتی، دستگاه گفتار، مصوت، صامت، ترکیب واک ها^۱، تحول زبان و واک ها، انواع زبان ها، خانواده زبان های هند و اروپایی و زبان های غیر ایرانی پرداخته است.

باب دوم: اطلاعاتی درباره زبان های ایرانی باستان و ساختمان آن ها و زبان های غیر ایرانی که کم و بیش در تحول زبان های ایرانی تأثیری داشته اند، سپس شناختن زبان های ایرانی میانه و ساختمان صرفی - نحوی یعنی از آن ها که به زبان های ایرانی جدید خصوصاً فارسی دری منتهی شده است، بحث می کند. این باب از نظر تاریخی به دوران استیلای اسلام در ایران پایان می پذیرد.

باب سوم و چهارم: با بحثی درباره وضع زبان ها و گویش های ایرانی در دوران اسلامی آغاز می شود و تحول آن را از مرحله باستان تا امروز نشان می دهد و دوره های سه گانه زبان فارسی دری را از کهن ترین زمان بعد از اسلام تا امروز بیان می کند.

جلد دوم: نخست منابع و مآخذ، یعنی کتاب ها و رسالاتی که مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته را با ذکر علائم اختصاری که برای هر یک تعیین شده، معرفی می کند تا خواننده به سهولت بتواند عبارتی را که با مشاهده قاعده ای در متن ذکر شده با مآخذ آن تطبیق دهد. این جلد به بحث درباره مختصات زبان فارسی دری بر اساس آثار مکتوب، یعنی؛ قدیمی ترین اسناد و آثار موجود از این زبان در دوره اسلامی تاریخ ایران تا اواخر قرن ۷ هجری (چندی پس از حمله مغول) می پردازد که آن را دوره نخستین یا دوره رشد و تکوین می خوانند.

در فصل اول کتاب توضیحاتی در مورد واک های زبان فارسی دری داده شده که جزء بسیط و مشخص و مفارق را در اصوات ملفوظ واک می خوانیم. مراد از بسیط آن است که نتوان آن را به اجزای کوچک تر تقسیم کرد و بعضی اجزای آن با اجزای دیگر قابل ترکیب است. مثلاً: کلمه «در» مرکب از سه جزء است، جزء اول حرف «د»، جزء دوم فتحه «اَ» و جزء سوم حرف «ر» می باشد. هر یک از این اجزا بسیط هستند، یعنی چنان که کلمه ی «در» را به سه جزء تقسیم کنیم، نمی توان هر یک از این اجزا را به اجزای کوچک تری تقسیم کرد. جلد سوم: جلد پایانی کتاب، در مورد ساختمان کلمه است که در آن از پیشوند و پسوند و ترکیب کلمه گفتگو می شود و سپس از اسم و صفت و ضمیر و قید سخن می گوید و در فصلی دیگر درباره حروف اضافه و ربط بحث می شود و سرانجام به اختصار سخن از ساختمان جمله به میان می آورد. لازم به ذکر است که در پایان هر جلد از این کتاب، فهرستی از منابع و مآخذ نیز آورده شده است. این کتاب را انتشارات فردوس برای اولین نوبت در سال ۱۳۴۸ به چاپ رسانیده، که از این چاپ چندین نسخه در کتابخانه بزرگ میرداماد گرگان، برای استفاده علاقه مندان موجود می باشد.

۱- امروزه واج گفته می شود.